

Концептуальні підходи щодо становлення структури методології державного управління.

Розглянуто деякі елементи структури методології державного управління, проаналізовано проблеми впливу юридичної науки, філософії та постмодерну на розвиток державного управління. Визначаються концептуальні підходи до розуміння структури методології державного управління.

Ключові слова: методологія, державне управління, юридична наука, постмодернізм, філософія.

Сидорчук

T.B.

Концептуальные подходы относительно становления структуры методологии государственного управления.

Рассмотрены некоторые элементы структуры методологии государственного управления, проанализированы проблемы влияния юридической науки, философии, и постмодерну на развитие государственного управления. Определяются концептуальные подходы к пониманию структуры методологии государственного управления.

Ключевые слова: методология, государственное управление, юридическая наука, постмодернизм, философия.

Sydorchuk

T.V. Conceptual approaches are in relation to becoming of structure of methodology of state administration.

Some elements of structure of methodology of state administration are reconsidered, the problems of influence of legal science, philosophy, are analysed and postmodern on development of state administration.

The conceptual going is determined near understanding of structure of methodology of state administration.

Keywords: methodology, state administration, legal science, postmodern, philosophy.

Актуальність теми. Становлення української державності вимагає створення ефективної системи державного управління, яка відповідала б стандартам демократичної правової держави з соціально орієнтованою ринковою економікою. При цьому особливо важливим є науковий супровід процесів державотворення, що у свою чергу, потребує розвитку державного управління як спеціальної галузі наукового знання. В його структурі особлива роль відведена методологічній складовій. Яка значною мірою впливає на становлення державного управління як наукової галузі.

Нинішній етап методологічного розвитку державного управління характеризується загостреною потребою побудови дослідницької концепції, визначення структури, механізму впливу на пізнання і практику. Від якості державного управління залежить успішний розвиток практично всіх суспільних підсистем і структур, успіх суспільства, реалізація інтересів і можливостей людей, їх безпека й майбутнє.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Особливий інтерес становлять роботи, в яких розглядаються питання суті розвитку українського суспільства, проблеми його реформування, інноваційних змін, ресурсів розвитку. Найбільш цікаві ідеї, що дозволяють зрозуміти трансформаційні зміни в методології державного управління України, в роботах В.П.Андрушенка, А.С.Гальчинського, В.Г.Кременя, Н.І.Міхальченка, Г.В.Щокіна. Крім того не менш важливими є бачення зарубіжних вчених таких як Ф.Фукуями, Дж.Гольдстайна, Дж.Нейсбіта, М.Кастельса, Е.Тоффлера.

Метою статті є розглянути основні концептуальні підходи, які пояснюють та безпосередньо впливають на розвиток структури методології державного управління.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан розвитку вітчизняної теорії державного управління потрібно розглядати не просто як віддзеркалення певних сторін глибокої кризи суспільного буття, що набула системного характеру, а й певною мірою як необхідну умову і вихідний пункт розгортання новітніх засад методології. Якщо розглядати методологію з точки зору конкретно-історичного підходу, то початок її розвитку можна побачити у філософській науці. Особливе місце в розробці проблем методології належить Сократу, Платону і Арістотелю. Платон вбачав зміст своєї діалектики понять і категорій у пошуку принципу кожної речі; для досягнення цього думка повинна рухатись відповідно до об'єктивної логіки предмета пізнання. Арістотель

піддавав аналізу принципи побудови суджень, правила узагальнень і доказів, питання визначення термінів, роль індукції і дедукції в досягненні істини. Йому належить важлива для методології розробка вчення про категорії як організуючих формах пізнання, їх діалектиці (співвідношення потенційного та актуального, форми і матерії та ін.). Знання про перехід від нечітких уявлень до подрібнених і чітких загальних понять розглядалось Сократом як метод удосконалення мистецтва жити.

Друга лінія в методології була представлена англійським емпіризмом. Так, наприклад, Локк намагався розробити такі способи мислення, які сприяли б побудові строго емпіричної науки, яка заснована на чуттєвому досвіді. Подальший розвиток методології здобула в німецькій класичній філософії в роботах Канта, Фіхте, Гегеля.

Вчення Канта утверджувало принцип вірогідності знання, який проте не був послідовно реалізований через кантівський апіоризм. Фіхте вимагав від філософії, щоб вона, на відміну від спеціальних наук, представила знання у вигляді системи. Найважливішу роль у методології Гегеля відіграє принцип сходження від абстрактного до конкретного - від загальних і бідних за змістом форм до роз'єднаних і найбільш багатих за змістом, до системивизначень, які дозволяють досягнути предмет у його сутнісних характеристиках.[14]

Раціональні принципи методології здобули подальший розвиток у марксистській філософії. Діалектичний метод у марксизмі було докорінно перероблено: із методу аналізу форм знання самих по собі - безвідносно до реальності і об'єктивним закономірностям її розвитку - він став методом найбільш повного і змістовного дослідження цього розвитку. Таким чином, методологія розглядалась дослівно як наука про методи діяльності. Таке розуміння методології обмежувало її предмет аналізом методів.

В радянські часи методологія стала оформлятися лише в 60-і – 70-і роки минулого століття. Так, радянський спеціаліст управління О.Белих наголошував: «Ніяк не можна погодитися з ідеєю створення управління «всіма сферами суспільного життя» у той час, коли існує ціла система марксистсько-ленінських наук.. Марксизм-ленінізм – єдина справжня наукова теорія суспільства і загальна наука управління суспільними процесами». Дане вчення трактувало державне управління як функцію класового панування і придушення. Визнавалася одна-єдина методологія - марксистсько-ленінська, осердя якої становив діалектичний та історичний матеріалізм і рішення останнього з'їзду чи пленуму компартії. Вчений або дотримувався цієї методології, або опинявся за межами науки, суспільства чи життя.[9, с.159]

Під методологію підганялися дослідження насамперед у сфері соціально-гуманітарних наук. Це було ритуалом, на початку статті чи монографії цитували класиків марксизму-ленінізму і чергового вождя компартії.

Не дивлячись на це, методологія науки, завдяки працям П.В. Копніна, В.А. Лекторського, В.І. Садовського, В.С. Швирева, Г.П. Щедровіцького, Е.Г. Юдіна і інших авторів стала розвиватись. І в цьому їх величезна заслуга, оскільки вони чи змогли протистояти ідеологічному тиску. Але, в той же час, вони поділили методологію (розглядаючи тільки методологію науки) на чотири поверхи:

- філософський;
- загальнонауковий;
- конкретно-науковий;
- технологічний (конкретні методики і техніка їх дотримання).

Це розділення методології було визнане практично всіма методологами і стало подібністю «священної корови» – воно не бралось під сумнів. Але таке ділення привело до того, що учені повинні були займатися методологією або використовувати її в своїх дослідженнях лише на якомусь певному «поверсі» – порізно. А єдина картина? А єдина методологія? І цю плутанину в методології ми маємо до сих пір.

Дійсно, судячи з усього, верхні перший і другий поверхи вищезгаданої конструкції будови методології відведені для філософів. Але філософи самі конкретних наукових досліджень не ведуть (за винятком власних філософських досліджень).

Вони аналізують лише найбільш загальні результати, отримані в різних галузях наукового знання в минулих дослідженнях, як правило – в минулих десятиліттях, а то і століттях. Їх праці, тому, слід віднести, в основному, до гносеології як науки про пізнання, логіки науки і так далі, тобто до тих аспектів, які пов'язані з наукою як з системою наукових знань, що склалася (минула діяльність завмерла, залишилися лише її результати).

Далі, третій зверху «поверх» відведений як би методологам конкретних наук – методологам фізики, біології, психології і так далі. Але позиція, положення цих методологів «підвищене» – вони вже не філософи, але і не власне вчені, котрі добувають нове наукове знання. Ці методологи, як правило, в конкретні методики і техніку наукових досліджень не вникають. Тому їх результати рідко представляють інтерес для дослідників в конкретних предметних областях.[8,с.18-19]

Досить важливе значення для структури методології державного управління мала методологія юридичної науки. Так як, методологія юридичної науки є певною галуззю знання, що перебуває на перетині методології як науки про методи й юридичних наук, причому вона нерозривно пов'язана як з методологією, так і з юриспруденцією. В юридичній науці методологію розглядають як явище, що об'єднує в собі ряд компонентів: світосприйняття й фундаментальні теоретичні концепції, загальні філософські закони й категорії, загально - та приватно – наукові методи. Методологія як система не зводиться до складових елементів, вона має інтегративні закономірності розвитку. До структури методології філософії юридичної науки, належать передусім такі елементи:

1.парадигма (модель, візирець, картина світу, сукупність передумов, які визначають конкретне наукове дослідження чи знання і є загальновизнаними на даному етапі соціального і історичного розвитку;

2.концепт (сміслові значення наукової конструкції, загальна думка чи формулювання);

3.концептуальна ідея (побудована на загальних категоріях світоглядна аксіоматична засада, яка визнає загальну стратегію дослідження, відбір фактів та інтерпретацію результатів дослідження);

4.методи: філософські, загальнонаукові, конкретно-наукові та спеціально-юридичні.[11,с.56-58]

Формуючись як теоретичний результат минулого дослідження, метод виступає основою і умовою наступних досліджень. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що категорії як організуючі форми пізнання несуть на собі найважливіше методологічне навантаження.

З точки зору С.Д. Гусарева та О.Д.Тихомирова методологія юридичної науки має ряд компонентів: світоглядну позицію (тип наукового мислення), загальні теоретичні принципи (парадигми), систему методів та засобів пізнання, вчення про неї. Ці компоненти органічно між собою пов'язані, взаємопроникають і збагачують один одного. Ядром методології юридичної науки є єдність і взаємоперетворення діалектики, гносеології і логіки, кожна з яких несе на собі цілком визначене методологічне навантаження, тобто одна система законів і категорій у діалектиці виступає як світогляд і принципи пізнання об'єктивного світу, у гносеології як засіб вирішення конкретних пізнавальних задач, а у логіці - як форми наукового мислення.[12,с.340]

За В.М. Костицьким у методології можна виділити два рівні:

1.Науковий (сукупність методів);

2.Філософсько- правовий (система світоглядно-методологічних ідей і принципів, які об'єктивуються в певному способі осмислення права).

Окрім того, актуальність розвитку методології сучасного українського суспільства не викликає жодних сумнівів. Однобічне ставлення радянської влади до методології, як і до науки та життя загалом, не могло не породити негативних наслідків, що гостро відчуються й нині. "Українське суспільство на межі століть опинилося перед методологічною і теоретичною прірвою: проваджене марксистською ідеологією, що утверджувала ідею поступального, невідворотного комуністичного прогресу, воно поступово пересвідчилося, що комуністичне суспільство не досяжне, а решта світу відокремлена від нас інакшими цінностями - споживання, плюралізму, ідейної і моральної терпимості»- стверджував М. Михальниченко.

Постала проблема вибору: чи перескочити методолого-теоретичну і практичну прірву, що віддаляє нас від решти світу, чи ж повернутися в минуле і будувати "рай на землі" - комунізм на якійсь іншій основі. Ця проблема остаточно не розв'язана, і українське суспільство досі перебуває у стані пошуку пізнавальних орієнтирів. Подальший рух суспільства не обійде "освітити" уточненою методологією і теорією про шляхи і засоби розвитку"[5,с.120]

З незалежністю України на зміну тоталітарному сингуляризмові начебто прийшов демократичний плюралізм. Ніхто не змушує дотримуватися якоїсь однієї світоглядної основи, на якій вчений має трактувати об'єкт свого вивчення, верифікувати результати дослідження,

висловлювати ставлення щодо їх інтерпретацій іншими вченими, давати оцінку методам, концепціям, теоріям тощо.

Однак методологія гуманітарних наук спостерігається таке ж становище, як і в інших сферах нашого національного буття, зокрема у державній політиці з її "багатовекторністю".

Методологічний плюралізм не тільки не узгоджений з національною ідеєю, а часто спрямований проти неї. Спостерігається не так конкуренція методологій, як поборювання українства за допомогою різних застарілих чи, навпаки, надто модних методологій, за якими приховуються, м'яко кажучи, чужі Україні й українцям інтенції.

Тому для формування структури методології державного управління є перспективною є методологія постіндустріального розвитку, закладена Дж. Гелбрейтом, який зазначав, що неокласична ринкова теорія, де ринок уявляється як універсальний і нейтральний механізм, є практично недієздатною, і напрям її розвитку може диктуватися не ринком, а пануючою системою цінностей, що, пов'язує суспільство [2, с. 9-10]. Перехід від індустріального до постіндустріального розвитку стосовно до України оцінюється як один з найважливіших, хоч і не домінуючих процесів. Не дивлячись на те, що успіх цього процесу в майбутньому і неоднозначний, присутність його на інноваційному просторі країни буде довготривалим і наростаючим.

Також вагомі зміни в методології державного управління може привести популярна у всьому світі за останні три десятиріччя методологія модернізації. Американський соціолог Дж. Масионіс, розділяючи точку зору П. Бергера, вказує на чотири особливості модернізації: ослаблення невеликих традиційних співтовариств, розширення можливостей особистого вибору, посилення соціальної різноманітності й орієнтація на майбутнє і зростаюча роль часу [4, с. 723]. Безсумнівно, що ці ознаки реалізуються в природному процесі української модернізації. Однак опредмечування в суспільне життя концепцій автаркічного розвитку може звести ці ознаки до мінімальних виявів і плавно перевести модернізацію в деградацію.

Іспанський соціальний філософ М. Кастельс вважає основним результатом модернізації суспільних відносин виникнення історично нових форм соціальної взаємодії, соціального контролю та соціальних змін [10, с. 40].

Дж. Нейсбіт характеризує цю трансформацію як провідну тенденцію еволюції сучасного світу, як рух від централізації до децентралізації влади, як перехід від ієрархій до сітєвих структур управління. Ця тенденція, підкреслює він, зумовлена нездатністю ієрархій вирішувати суспільні проблеми. [6, с. 23]

Управління в цьому випадку передбачає розвиток демократії, індивідуальної свободи, орієнтацію на нарощування і використання інтелектуального капіталу, подолання традиціоналізму шляхом надання суспільству наростаючої інноваційної динаміки.

Однак проблема української модернізації методології державного управління ускладнюється тим, що до кінця ХХ ст. найбільш передові країни стали переходити на стадію постіндустріального, інформаційного розвитку, що привело до зміни системи відліку модернізації. Якщо раніше модернізація повинна була йти до індустріального суспільства з його розвиненою промисловістю і відповідною соціальною структурою й культурою, то нинішня модернізація повинна бути, по суті, постмодернізацією, що закладає основи постіндустріального суспільства. Засновуючись на цій позиції, важко не погодитися з В. Горбатенком, який зазначає: "Постмодернізація може розглядатися як сучасна, більш довершена форма модернізації, яка передбачає перехід від традиційного або сучасного суспільства до постсучасного, здатного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі різноманітних підходів з максимальним використанням якостей окремих індивідуумів, інституціонально-інформаційного і соціального потенціалу, оптимального з'єднання традиційних і сучасних цінностей, збереження характерних особливостей і неповторності буття певного соціуму" [3, с. 31-32]. Однак підкреслимо, що постмодернізація вимірюється не тим, що вона краще модернізації, а принципово відмінним змістом процесу, що приводить до становлення суспільства постіндустріального типу. Постмодернізм не можна розглядати лише як результат кризи класичної науки та її методології. Він об'єднує позитивні і негативні складові. З одного боку, він відкриває напрямки вдосконалення державного управління, а з іншого - веде до його деформацій, зниження його ефективності. Він орієнтує на гуманізацію, демократизацію державного управління, шукає механізми еволюції та балансу, але й виступає ідеологічною основою маніпулювання, дестабілізації, створення та підтримки фіфів.

Отже, як можна побачити, постмодернізація неможлива без модернізації. Звідси слідує, що українська модернізація повинна по'єднувати в собі як процеси власне модернізації, так і постмодернізації. Це потребує проведення масштабної індустріалізації, технологічної реконструкції виробництва, оновлення робочого класу, а також комп'ютеризацію суспільства, розвиток інформаційних технологій і нагромадження людського капіталу.

Змістовно близькій методології модернізації є методологія реформування, яка відрізняється значною строкатістю. Вона зводиться до доктрин, що суперечать одна одній: від доктрини лівого реформізму через соціал-демократичний реформізм, троцькістсько-ліберальний реформізм і ліберальний реформізм.

Процеси реформування, які протікають в Україні, мають істотні недоліки:

По-перше, спостерігається неоднозначність розуміння самих реформ, їх характеру, спрямованості і змісту, що призводить до їх нечіткості і непослідовності.

По-друге, реформування загалом уявляється уповільненим, нерідко є імітаційним, що призводить до втрати можливостей і потенціалу країни.

По-третє, воно поки має "доганяючий" характер, тобто передбачає повторення пройденого іншими країнами шляху. [7, с.200]

Україні необхідна власна модель реформування, яка передбачає форсований, атакуючий розвиток у напрямі подолання наслідків кризи, входження країни в постіндустріальну цивілізацію і співтовариство демократичних держав.

Країна потребує розробки такої моделі модернізації суспільства, яка могла б інтегрувати досягнення європейської цивілізації з можливостями і особливостями країни, держави і суспільства.

Це повинна бути органічна модернізація, тобто системні перетворення суспільства, які враховують його реальні стани і можливості. Органічна модернізація плавно переводиться суспільством з одного стану в інший.

З вищесказаного можна запропонувати такі елементи, які б входили в структуру методології державного управління :

1. Дослідницькі підходи в галузі державного управління (філософський, історичний та методологічні підходи) ;
2. Методи та методики досліджень в галузі державного управління;
3. Принципи досліджень в галузі державного управління.

Ці елементи в свою чергу повинні бути обґрунтовані на основі зарубіжного досвіду та порівняльного аналізу міжкультурних особливостей країн, крім того опрацьовані в конкретно визначеному напрямку, який би мав загальнонауковий характер.

4. Наукові знання. Синтез накопиченого знання, пояснення сутності досліджуваних явищ. Загальна систематизація всіх державно-управлінських знань.

Ми вважаємо, що на ефективну діяльність даних елементів впливають конкретні чинники, це такі як:

1) Національний розвиток, який в себе включає:

- економічне відродження, ставить за мету формування могутнього народногосподарського комплексу, що відповідає вимогам постіндустріальної цивілізації, інтегрованого у світове господарство і реалізує національні інтереси України.
- соціальне відродження, що передбачає істотне поліпшення рівня і якості життя людей відповідно до європейських стандартів.
- політичне відродження, орієнтоване на оновлення політичної системи, розвиток сильної демократичної, правової, соціальної держави, підвищення ефективності багатопартійної системи, впливовості громадських організацій, посилення гарантій прав і свобод громадян.
- духовне відродження, що передбачає розвиток української національної культури, культур інших етносів України, ціннісно-моральне оздоровлення і консолідацію суспільства.

2) Модернізація перспективного суспільства. Винятково важливим є творчий, продуктивний інтелект, що базується не на принципі боротьби або конкуренції всіх проти всіх, а на принципі співпраці, довір'я. Фр.Фукуяма встановив, що в творенні економічного суспільства значну роль відіграє не тільки ринковий егоїзм, а культура, неформальне довір'я, яке "виникає в тому випадку, якщо суспільство розділяє певний набір моральних цінностей, і його члени внаслідок цього можуть покладатися на передбачувану і чесну поведінку один одного" [13,

с. 257]. Для українського суспільства властиві значні масштаби традиційних цінностей, повільно відбувається їх оновлення, домінує конфлікт цінностей. Україна залишається країною з високим рівнем недовіри людей один до одного, громадян до різних гілок державної влади.

3) Стратегічна орієнтація. Після майже півтора десятиріч досить суперечливих перетворень українського державного управління політикам треба нарешті зрозуміти, що швидка модернізація України принципово неможлива. Необхідна терпляча багатоцільова стратегічна діяльність, розрахована на відносно довготривалий етап історичного розвитку.

4) Ресурсне забезпечення. В даному випадку йде мова про телекомунікації, інформаційні технології, комп'ютерну техніку. Без них неможливо просуватися вперед у пізнанні. Інновації створюють нові підходи, технології та нанотехнології на основі переосмислення попереднього досвіду і запровадження новітніх досягнень і їх комплексне використання у сфері державного управління. Політичні інновації особливо необхідні трансформаційному суспільству, коли поступово формуються нові системи влади і державного управління. У цьому контексті всі інновації важливо досліджувати за фундаментальними засадами, тобто поділивши на: генетичні, коли владно-управлінські ідеї формуються у відповідь на виклики і потреби економічної, політичної, соціальної, і духовної сфери життя та історичні, в яких відображається запозичення управлінських ідей з різних етапів історії людства та світової історії управлінської науки. Тобто, розробити науковий аналіз основних проблем і ризиків розвитку методології державного управління України, вироблення ефективних технологій їх реалізації;

5) Систематизація наукових знань. Очевидним є й те, що подальший розвиток науки про державне управління як в області удосконалення своєї дослідницької процедури, так і в досягненні нового знання у вивченні державно-управлінських явищ і процесів неможливий без упорядкування теоретико-методологічної бази та й всієї системи знань і досліджень. У цілому, на цьому етапі розробки методології наук з державного управління постає важливим не стільки уточнення всіх деталей, скільки загальна систематизація всіх державно-управлінських знань. Наука про державне управління має чіткіше визначитися зі своєю систематизацією знань, у якій буде відбито пізнання про свою визначену частину державотворчого процесу.

Висновки. Аналізуючи копійний та довготривалий процес встановлення методологічного інструментарію в науці державного управління можна дійти до висновку, що відбувається членування системи державного управління на два компоненти конкретно-історичний і теоретико-методологічний. Вказане членування, звичайно, абстрактне і робиться лише з метою чіткішого розяснення процедур одержання знань і їх складу. Взаємозв'язок теоретико-пізнавальної і конкретно-історичної історії дослідження при пізнанні процесів управління складає саме ту проблему, вирішення якої є вихідною методологічною підставою.

Ці дві частини наукового знання є головними детермінантами внутрішньої структури науки (статті, монографії, дисертації) про державне управління як визначеної цілісності, детермінантами, взаємодія яких і народжує нові знання, котрі відображають закономірності і тенденції розвитку владно-управлінської діяльності.

Звичайно, вищим і визначальним рівнем методології є філософська методологія, визначальні і направляючі принципи якої організовують методологічну діяльність інших конкретних наук, включаючи і науку державного управління. Теоретико-методологічні основи науки включають також методи наукового пізнання та перетворення дійсності, що виступає одним з аспектів гносеології. В науці розробляється логікою і методологією науки.

Основні концептуальні підходи, що пояснюють розвиток України, вимагають спеціальних і систематичних методологічних досліджень, які при всій їх уявній абстрактності відіграють винятково важливу роль у формуванні інтелектуального капіталу українських реформ. Методологічні перспективи перед наукою державного управління відкриваються тільки тоді, коли вона починає працювати на мінімумі ідеології і на максимумі концепції, відповідної не уявленню XIX ст., а реаліям XXI ст.

Список використаних джерел:

1. Гальчинский А.С., Геєць В.М., Кінах А.К., Семиноженко В.П. Інноваційна стратегія українських реформ. – К.: Знання України, 2002. – 336 с.
2. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Пер. с англ. – М.: ООО Изд-во “АСТ”, ООО “Тризиткнига”; СПб.: TerraFantastica, 2004. – 602 с.
3. Кремень В., Ткаченко В. Україна у контексті глобалізму. – К.: Видав. центр “Друк”, 1998. – 61 с.
4. Мационис Дж. Социология. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 752 с.
5. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформація, модернізація или лимитроф Европы. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
6. Нейсбит Джон Мегатренды/ Пер. с англ. М.Б.Левина. – М.: ООО Изд-во “АСТ”; ЗАО НПП “Ермак”, 2003. – 380 с.
7. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи / Г.В.Щокін, М.В.Попович, М.С.Кармазіна та інш.; За заг. ред. Г.В.Щокіна, М.Ф.Головатого; Авт. передм. Л.М.Кравчук. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.
8. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология. – М.: СИН-ТЕГ. 2007 – 668 с.
9. Малиновський В.Я. Державне управління: Навчальний посібник.- 3-тє вид.,переробл. Та допов.- К.:Атіка.2009.-608 с.
10. Скаленко А.К. Глобальные резервы роста: Пер. с укр. / Науч. ред. и предисл. Чл.-кор. НАНУ О.Г.Белоуса. – К.: Информ.-издат. центр “Интеллект”, 2002. – 428 с.
11. Філософія права: Навч-метод. посібн. /О.О.Бандура, В.М. Вовк, В.М. Костицький та ін., за заг.редакцією М.В.Костицького .- К.:КНУВС, 2007.-336 с.
12. Гусарєв С.Д.,Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності) Навчальний посібник / К.: Знання, 2005.- 655 с.
- 13.Фукуяма Ф. Великий разрыв: Пер. с англ. / Под общ.ред. А.В.Александровой. – М.:ООО Изд-во “АСТ”, 2003. – 474 с.
14. Философскийэнциклопедическийсловарь / Гл. ред.: Л.Ф.Ильичев, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов. - М.: Сов. энцикл., 1983. - 840 с.